

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Buriram Buddhist College

รายงาน การประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑

Proceedings

“การวิจัยทางพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาความหลากหลายทางวัฒนธรรมในอีสานใต้”
The Research on the Buddhism for Development of Cultural Diversity in Sount Isan

๒๐ มีนาคม ๒๕๖๐

สถาบันเจ้าภาพร่วม Co-Hosts

รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑

เรื่อง “การวิจัยทางพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาความหลากหลายด้านวัฒนธรรมในอีสานใต้”

The Research on Buddhism for Development of Diversity of Culture in South Isan

ที่ปรึกษา :	พระเทพปริยัติยาจารย์, ดร. พระราชพรเมธี, ดร. พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร. พระสุนทรธรรมเมธี, ดร. พระศรีปริยัติธาดา พระมงคลสุตกิจ พระครูศรีปัญญาวิกรม, ดร. ดร.บุญถึง ประณีตมงคลกุล ดร.พิระพงษ์ มาลา อาจารย์รังสีทิติ วิทกเห็น	เจ้าคณะจังหวัดบุรีรัมย์ รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รองเจ้าคณะจังหวัดบุรีรัมย์ ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ รองผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ฝ่ายบริหาร รองผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ฝ่ายวิชาการ ที่ปรึกษาผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ด้านบริหาร รักษาการผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาลัย ผู้อำนวยการสำนักวิชาการ
-------------	--	--

บรรณาธิการ : รศ.ดร.เอกฉัตร จารุมณีชน

ผู้ช่วยบรรณาธิการ : ดร.บรรพต แคนไธสง

กองบรรณาธิการ :	พระครูศรีปัญญาวิกรม, ดร. พระมหาพจน์ สุวโจ, ดร. พระครูสุนทรวิโรจน์จิต, ดร. รศ.วิเชียร ชาบุดรบุญชวิก ดร.สงวน หล้าโพทนัน ดร.ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ นายมงคล สอนไธสง นางสาวศศิธร เกลี้ยงระโทก	พระครูวินัยธรอำนาจ พลปัญญา, ดร. พระมหาภักษ์วัชร เขมทัสสี, ดร. ดร.วราเช ศิริประเสริฐศรี ดร.สิรภพ สอนตง นางสาวอรุณรัตน์ แก้วอรสาน
-----------------	--	---

ศิลปะและรูปเล่ม : นายมงคล สอนไธสง นางสาวอรุณรัตน์ แก้วอรสาน

พิมพ์เมื่อ : มีนาคม ๒๕๖๐

จำนวนพิมพ์ : ๕๐๐ เล่ม

ISBN : BN-60-144412

จัดพิมพ์เนื่องในงาน : การประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ประจำปี ๒๕๖๐

วันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๐

พิมพ์ที่ : บริษัท โอพรินท์ แอนด์ เทคโนโลยี (ไทยแลนด์) จำกัด

๔๓๓/๘-๔ ถ.จิระ ต.ในเมือง จ.บุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา พระศรีปริยัติธาดา (พระมหาทองสา ชาติคำดี)	๑
การศึกษาประเพณีการบวชนาคด้วยขบวนแห่บนหลังช้างในอำเภอเขวาสินรินทร์ ในจังหวัดสุรินทร์ พระสายแพร กตปุญโญ (พริ้งเพระ)	๑๕
ศึกษาความเชื่อและหลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในประเพณีกำฟ้าของชุมชนไทยพวน บ้านทุ่งไธ้ง ตำบลทุ่งไธ้งอำเภอเมือง จังหวัดแพร่ ณัฐธิดา วิรัชกร	๒๑
ค่านิยมทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในสังคมปัจจุบัน นางสาวบุญมี สุขแฉล้ม, นางอุทุมพร สุวรรณทา	๓๐
พุทธจิตวิทยากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ พระมหาถนอม อานนุโท, พระมหาพจน์ สุวโจ, ดร.	๓๘
ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ของพระสังฆาธิการ ในจังหวัดสุราษฎร์ธานี พระครูสุจิตธรรมวัตร,	๕๑
ศึกษาอานาปานสติภาวนาแบบสุทธวิปัสสนาในพุทธศาสนาเถรวาท สุวิษ ศุภวงศ์	๕๘
ศึกษาความเชื่อในพิธีพุทธอภิเษกของพระครูพัฒนวิเทศ (เจริญ ฐานยุคโค) ที่มีอิทธิพลต่อประชาชนในอำเภอหนองบัวขอม จังหวัดอุดรธานี พระครูอุตรกิตติญาณ (ครรชิต กิตติญาณ)	๖๙
บทบาทด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุวรรณ จันทะราช เจ้าคณะแขวงจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว พระถาวร ฐานวโร	๗๗

พุทธจิตวิทยากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

พระมหาถนอม อานนุโท, พระมหาพจน์ สุวโจ, ดร.*

บทคัดย่อ

พุทธจิตวิทยากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นการนำเอาหลักธรรมเกี่ยวกับการพัฒนาตนเองในทางพระพุทธศาสนา กับหลักการพัฒนาดตนเองของจิตวิทยา มาบูรณาการร่วมกัน ในการฝึกฝนอบรมตนเองให้เกิดการพัฒนาไปสู่จุดหมายที่สูงขึ้น โดยผู้เขียน ได้นำเสนอการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วยหลักภาวา ๔ ประการ คือ ๑) การพัฒนาทางด้านร่างกาย ด้วยกายภาวา ๒) การพัฒนาทางด้านศีลหรือระเบียบ กฎ กติกา ทางสังคม ด้วยศีลภาวา ๓) การพัฒนาทางด้านจิตใจให้มีความเข้มแข็ง ควบแก่การทำงาน ด้วยจิตภาวา ๔) การพัฒนาทางด้านสติและปัญญา ด้วยปัญญาภาวา

เพื่อนำหลักธรรมเหล่านี้ไปฝึกหัด พัฒนาทางด้านกาย ด้านศีลที่ทำให้เกิดระเบียบทางสังคม มีจิตใจที่ควรแก่การปฏิบัติหน้าที่หรือการทำงาน อันเป็นฐานให้เกิดปัญญา รู้แจ้งตามความเป็นจริง ส่วนทฤษฎีจิตวิทยา มีความเหมือนกันกับหลักพุทธศาสนา คือให้ความสำคัญในการพัฒนาตนเอง ทั้งทางด้านกาย และจิต ดังทฤษฎีเกสตัลท์ เน้นการเชื่อมโยงเป้าหมายของงาน ทฤษฎีจิตวิทยาด้านพฤติกรรม เน้นการเสริมแรงทางบวกหรือทางลบเพื่อกระตุ้นให้คนในองค์กร ทฤษฎีจิตวิทยาการรับรู้ เน้นสร้างการรับรู้ที่ถูกต้องเหมาะสม จิตวิทยาของ Boydell เน้นความต้องการพัฒนาด ๔ ด้านอันได้แก่ ด้านสุขภาพ บุคคลจะต้องมีทั้งสุขภาพจิตที่ดีและร่างกายจะต้องแข็งแรง ด้านทักษะจะต้องมีทั้งการพัฒนาทักษะด้านสมองและการสร้างสรรค์ความคิดในหลายรูปแบบ รวมทั้งความทรงจำ ความมีเหตุผล ด้านการกระทำให้สำเร็จ ถ้ากระทำด้วยตนเองโดยไม่ต้องรอคำสั่ง หรือไม่รอคอยให้เกิดขึ้นเอง ด้านเอกภาพของตนเอง เป็นการยอมรับข้อดีและข้อเสียของตนเอง ด้วยความพึงพอใจในความสามารถของตนเอง

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ทั้งของพุทธศาสนาและของนักจิตวิทยา มีความคิดเห็นสอดคล้องกันในเรื่องของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ว่า มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษก็คือเมื่อได้รับการฝึกฝนอบรม ฝึกหัด ขัดเกลา แล้วเท่านั้น ทั้งทางด้านกายและจิตใจไปพร้อมๆ กัน จึงจะเป็นผู้ประเสริฐ เมื่อได้รับการพัฒนาในทุกด้านเช่นนี้แล้ว ก็จะทำให้เป็นมนุษย์มีศักยภาพในการปฏิบัติหน้าที่ของตน องค์กร หน่วยงาน สังคม ประเทศชาติ ก็จะได้รับประโยชน์สูงสุด จากทรัพยากรมนุษย์ที่ผ่านการฝึกมาอย่างดีแล้ว

คำสำคัญ: พุทธจิตวิทยา, การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

* อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

Abstract

Buddhist psychology and human resources development are integrated as procession of Buddhist and psychological developing to train oneself and develop oneself for high target. This topic, human development by 4 training (Bhavana) was divided into 4 sections; 1) physical development 2) moral development 3) emotional development and 4) wisdom development. Buddhist principle teaches the followers to train and develop themselves named physical development, which makes regulation for society and supports their mind to do proper work. This is able to make basic of wisdom to realize the truth. For psychology theory, it is similar to Buddhist principle because it urges oneself development both physic and spiritual field. Gestalt theory emphasizes the work's target. Behavior theory emphasizes positive and negative reinforcement to stimulate the worker. Perception theory emphasizes to proper perception. Boydell theory emphasizes 4 developments; 1) health: good health and strong body should be trained first, 2) skill: brain and idea should be trained in various ways including memory, 3) succeed work: we should dare to decide without order or without appearing itself and 4) oneself unity: we should except oneself on weak point and strong point and should satisfies oneself potentiality. Human resources development both Buddhism and psychologist is able to summarizes in the same way as human being can called superman when they were trained, taught and disciplined both physic and spiritual field. Having trained, human being composes of potential ability. Their organization, department, society and nation will get the highest benefit.

Keywords: Buddhist psychology, human resource development.

๑. บทนำ

ธรรมชาติของน้ำย่อมไหลไปสู่ที่ต่ำฉันใด ใจของคนเราย่อมไหลไปสู่ที่ต่ำฉันนั้น นี่มีใจเรื่องแปลกอะไร แต่เป็นเรื่องปกติหรือเป็นธรรมชาติของน้ำและใจของมนุษย์ ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้น เช่น การฆ่าและทำร้ายกัน การลักขโมย การประพฤตินิดลูกเมียสามีคนอื่น การโกหกหลอกลวง การดื่มสุราเมรัยจนไม่สามารถควบคุมสติได้ สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากการที่คนเราขาดการฝึกฝนอบรม ฝึกหัด ภาวนา วาจา ใจ ของตนให้อยู่ในระดับที่สามารถอยู่ในสังคมอย่างปกติสุข โดยไม่สร้างปัญหาความเดือดร้อนให้กับตนและคนอื่น หรือสังคม ปัญหาที่เกิดขึ้น แม้จะเกิดจากคนส่วนน้อย แต่ก็ทำให้สังคมส่วนรวมไม่สงบสุข การที่คนส่วนใหญ่ไม่ทำในสิ่งไม่ดี ไม่ก่อปัญหา เพราะคนส่วนใหญ่ได้รับการฝึกฝนอบรม ฝึกหัดขัดเกลา จากคนในครอบครัว โดยได้รับการกล่อมเกลาจากหลักคำสอนพระพุทธศาสนา จากปู่ย่า ตายาย ที่ท่านได้ไปวัดแล้วนำหลานตัวน้อยๆ ติดตามไปด้วยเด็กเหล่านั้นได้ซึมซับรับเอาสิ่งดีๆ จากปู่ย่า ตายาย จากพระสงฆ์ และมีการส่งต่อกันจากรุ่นสู่รุ่น

หลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมและพัฒนาตนเอง ให้มีความเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ มากมาย แบ่งออกเป็นหลายระดับ กล่าวคือ ตั้งแต่ในระดับสังฆมหรือระดับต้น บุคคลจะอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข ต้องตั้งอยู่ในศีลธรรมอันดีงาม อย่างน้อยมีศีล ๕ ระดับ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เป็นการพัฒนาตนเองในระดับกลาง ประการสุดท้ายเป็นการฝึกฝนอบรมเพื่อพัฒนาตนเองให้อยู่ในระดับธรรมชั้นสูง อันหมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ในอริยสัจ ๔ ประการ^{๔๖} ทั้งนี้เพื่อพัฒนาฝึกฝนอบรมปลูกฝังซึ่งมีความต้องการที่ไม่มีที่สิ้นสุด และมีชีวิตที่ระคนอยู่ด้วยความอยากได้ อยากดี อยากมี อยากเป็น ให้มีความสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข มีสัมมาชีพ รู้จักการดำเนินชีวิตตามมรรควิธี ด้วยการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

หลักธรรมเกี่ยวกับการพัฒนาตนเองในทางพระพุทธศาสนามีหลักธรรมอยู่มากมายหลายประการด้วยกัน ในการนำมาฝึกฝนอบรมตนเองให้เกิดการพัฒนาไปสู่จุดหมายที่สูงขึ้น เหตุที่มีหลักธรรมมากมาย เพราะคนเรามีความแตกต่างกันด้านอุปนิสัย ความประพฤติ จำแนกไปตามจริต ๒ ดังนั้น ผู้เขียน สนใจที่จะนำเสนอการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วยหลักพุทธจิตวิทยา โดยเฉพาะหลักภาวนา ๔ ประการ คือ ๑) การพัฒนาทางด้านร่างกาย ด้วยกายภาวนา ๒) การพัฒนาทางด้านศีลหรือระเบียบ กฎ กติกา ทางสังคม ด้วยศีลภาวนา ๓) การพัฒนาทางด้านจิตใจให้มีความเข้มแข็ง ควบแก่การงาน ด้วยจิตภาวนา ๔) การพัฒนาทางด้านสติและปัญญา ด้วยปัญญาภาวนา รายละเอียดเกี่ยวกับภาวนา ๔ จะได้นำมากล่าวไว้ในแนวคิดทฤษฎีการพัฒนาตามแนวทางพระพุทธศาสนาต่อไป

ในบรรดาทรัพยากรที่มีค่าที่สุด มนุษย์ถือได้ว่าเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่ามากกว่าทรัพยากรอื่นใด เพราะมนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้มีขีดความสามารถที่สูงขึ้นในการปฏิบัติงาน เมื่อพัฒนาได้แล้ว จะเป็นกลไกสำคัญในการดำเนินงานในด้านต่าง ๆ อย่างมากมายมหาศาล เช่น เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาองค์กร สังคม ประเทศชาติอีกด้วย ดังนั้นทุกหน่วยงานจึงได้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของมนุษย์ มีการส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณค่า มีขีดความสามารถและมีประสิทธิภาพในการปฏิบัติหน้าที่ของตนให้มากยิ่งขึ้น เพื่อเพิ่มผลผลิต

มนุษย์จะได้รับการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเอง ก็ต่อเมื่อมีกระบวนการของการศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ก็คือเป็นสัตว์พิเศษ ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า เป็นสัตว์ที่ฝึกได้หรือเรียนรู้ได้ และต้องฝึกหรือต้องเรียนรู้ กล่าวคือมนุษย์มีศักยภาพพิเศษ ได้แก่ ความสามารถที่จะพัฒนาตนเองให้เกิดความเจริญงอกงามขึ้นตามกำลังสติปัญญาของตน^{๔๗}

๒. ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

คำว่า “การพัฒนา” คืออะไร อย่างไร ก่อนอื่นเราต้องทราบว่า “พัฒนา คือ มุ่งให้เกิดความเจริญก้าวหน้า มุ่งให้ทุกคนมีความสุขสบาย” ดังนั้นทุกคนจึงมุ่งที่จะพัฒนา แต่เพราะการที่ทุกคนมุ่งที่จะพัฒนานี้จึงมีทางทำให้เสียได้ เพราะว่ามีผู้ที่ไม่ได้มุ่งให้เกิดความก้าวหน้าแท้จริงรวมอยู่ด้วย หรืออาจเป็นว่าฝ่ายตรงข้ามนำเอา

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน, กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๕๐, หน้า ๑๔๕.

^{๔๗} พระบรมราชาโชวาท พระราชทานแก่ผู้นำเยาวชนและเจ้าหน้าที่ ณ สำนักจิตรลดาโรตฐาน, ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๒.

^{๔๘} จันทน์ อธิวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๑๖๑, อ้างใน พลอาสาสมัคร อนุกุล บุญรักษา, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักภาวนา ๔ ของกองบัญชาการแม่ทัพทหารบกที่ ๓๑” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธจักรราช), ๒๕๕๔, หน้า ๑๖.

คำว่า “พัฒนา” ไปใช้ด้วยก็ได้ ผู้ที่ฉลาดมีไหวพริบดีจึงจะแยกได้ว่า ใครจะมาพัฒนาให้และใครจะมามุ่งพัฒนาเพื่อประโยชน์ของฝ่ายพวกตัว”^{๔๔}

การพัฒนา (Development) เป็นกระบวนการที่นำมาปฏิบัติ เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่มีการวางแผนและกำหนดเป้าหมายไว้การพัฒนาเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่ง ซึ่งกำหนดให้มีคุณค่าและเป็นไปตามขั้นตอน เพราะฉะนั้นการพัฒนาเป็นกระบวนการทำให้เจริญก้าวหน้าหรือการเปลี่ยนแปลงไปสู่ทิศทางที่พึงปรารถนาการพัฒนาเป็นทั้งสื่อ (Means) และจุดหมายปลายทาง (End)^{๔๕}

การพัฒนา หมายถึง กระบวนการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปในทางเจริญงอกงาม ซึ่งการพัฒนาบุคคลเป็นการพัฒนา ๔ ด้าน ได้แก่ ร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคม โดยการพัฒนาจะเป็นไปตามลักษณะของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน^{๔๖}

ทรัพย์ากร หมายถึง สิ่งซึ่งปวงอันเป็นทรัพย์ สิ่งของโดยธรรมชาติที่จะนำมาปรุแต่งเป็นวัตถุสินค้า^{๔๗} เช่น ดิน เป็นทรัพย์สินที่มีค่า สามารถนำมาใช้ได้หลายอย่าง ปลูกผัก ตันไม้ ทำเป็นที่อยู่อาศัย น้ำ นำมาผลิตเพื่อจำหน่าย ลม เมื่อนำมาบรรลุลดลง ทำให้มีราคา ไฟ ไข่มุกมณี และประโยชน์อื่นๆ อีกมากมาย

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การส่งเสริมให้ทรัพยากรมนุษย์ในองค์การมีความรู้ความสามารถและมีสมรรถนะในการทำงานสูงยิ่งขึ้น การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นกระบวนการที่จะเสริมสร้างและเปลี่ยนแปลงผู้ปฏิบัติงานในด้านความรู้ ความสามารถ ทักษะ อุปนิสัยทัศนคติ และวิธีการทำงานที่จะนำไปสู่ประสิทธิภาพในการทำงานการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีความสำคัญต่อองค์การอันเนื่องมาจากทรัพยากรมนุษย์เป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้องค์การประสบความสำเร็จ หรือความล้มเหลวถ้าองค์การใดมีทรัพยากรมนุษย์ที่มีความรู้ความสามารถมากองค์การนั้นก็จะมีโอกาสจัดการองค์การให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลได้^{๔๘}

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณภาพดีขึ้น ต้องพัฒนาในด้านร่างกายและจิตใจไปพร้อม ๆ กันนอกจากนั้นจะต้องให้มนุษย์มีความรู้คู่กับคุณธรรมด้วย จึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์หรือความเป็นมนุษย์ออกอยู่ในสังคมได้ และเมื่อมนุษย์มีความรู้แล้ว ต้องนำไปปฏิบัติ ผักผ่อนให้เกิดผลดีคือ มีประสบการณ์ดีนั่นเอง ประสบการณ์ดี ความรู้ดี มีคุณธรรมดี และมีความสามารถสูงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่ควรใช้เป็นหลักในการจัดการทรัพยากรมนุษย์^{๔๙}

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ทรัพยากรมนุษย์ เป็นการมองมนุษย์ในฐานะทรัพยากร คือ เป็นทุนเป็นปัจจัยใน การที่จะนำมาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ส่วนการพัฒนาคนโดยมองคนในฐานะเป็นมนุษย์มีความหมายว่ามนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของเขาเองชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิตคือความสุข อีสภาพ ความดี ความงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล^{๕๐}

^{๔๔} อธิษฐานธรรม วิทยากรณ์, “การศึกษาความต้องการและปัญหาการพัฒนาตนเองด้านวิชาการของอาจารย์มหาวิทยาลัยเอกชน”, (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต: มหาวิทยาลัยรามคำแหง), ๒๕๔๘, หน้า ๓๐.

^{๔๕} พจนานุกรมแปล ไทย-ไทย ราชบัณฑิตยสถาน และพจนานุกรมแปล ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร [ออนไลน์]: <http://dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute/%E0%B8%97%E0%B8%A3%20%E0%B8%B1%E0%B8%0E%E0%B8%A2%E0%B8%29%E0%B8%81%E0%B8%A3> [วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐].

^{๔๖} เข้าว โรจนแสง, องค์การและการจัดการ หน่วยที่ ๑๗, หน้า ๓๑๓. อ้างใน พลอาสาสมัคร อุบล บุญรักษา, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักทฤษฎี ๔ ของกองบัญชาการผสมพลทหารบกที่ ๓๓” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช), ๒๕๕๔, หน้า ๔.

^{๔๗} อานาง เจริญศิลป์, การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, หน้า ๒๐๖, อ้างใน พลอาสาสมัคร อุบล บุญรักษา, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักทฤษฎี ๔ ของกองบัญชาการผสมพลทหารบกที่ ๓๓” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช), ๒๕๕๔, หน้า ๓๑.

^{๔๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทศวรรษธรรมที่ค้นพระธรรมปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๓.

แนวความคิดในการพัฒนาสังคมมนุษย์นั้นไม่มีวิธีการมากมาย แต่มีบางวิธีการที่เชื่อว่าสามารถพัฒนาสังคมได้นั้นจำเป็นต้องพัฒนาจิตใจของทรัพยากรมนุษย์ให้มีศีลธรรม (คุณภาพทางจิต) เสียก่อนแล้วจึงพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม^{๔๖} ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่า^{๔๗}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ

ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พูดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น ในการประยุกต์ใช้ทฤษฎีจิตวิทยาในองค์กรนั้น พบว่าทฤษฎีดังกล่าวนั้นประกอบไปด้วยทฤษฎีย่อย ๆ อีก ๓ ทฤษฎีหลัก ได้แก่

๓. ทฤษฎีจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology)

ทฤษฎีเกสตัลท์ เน้นเป้าหมาย คือ พนักงานจะเรียนรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือมีส่วนร่วมในกิจกรรม / โครงการด้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง พวกเขาจะต้องทำความเข้าใจถึงการเชื่อมโยงถึงเป้าหมายหรือผลงานของพนักงานกับเป้าหมายของหน่วยงานและองค์การด้วยเช่นเดียว

๔. ทฤษฎีจิตวิทยาด้านพฤติกรรม (Behavioral Psychology)

เป็นการทำความเข้าใจถึงแนวคิดเชิงพฤติกรรมศาสตร์นี้จะทำให้นักพัฒนาทรัพยากรมนุษย์สามารถนำมาปรับใช้ในการออกแบบโปรแกรมหรือโครงการพัฒนาบุคลากรในองค์กรให้เหมาะสมได้ โดยพิจารณาว่าควรจะใช้การเสริมแรงทางบวกหรือทางลบเพื่อกระตุ้นให้คนในองค์กรแสดงพฤติกรรมอย่างที่ต้องการ เช่น หากคนในองค์กรไม่ชอบวิธีการโอน ย้าย / หมุนเวียนงาน (เงื่อนโซ่) คนส่วนใหญ่จะหลีกเลี่ยงและปฏิเสธที่จะโอนย้ายงาน (พฤติกรรม) เป็นเหตุให้ในองค์กรไม่มีการโอนย้าย / หมุนเวียนงานเกิดขึ้น (ผลกรรม) ดังนั้นนักพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะต้องใช้การเสริมแรงทางบวก โดยการกำหนดให้การโอนย้าย / หมุนเวียนงานเป็นปัจจัยหรือเกณฑ์หนึ่งในการพิจารณาเลื่อนขั้นเลื่อนตำแหน่งงานของพนักงาน

๕. ทฤษฎีจิตวิทยาการรับรู้ (Cognitive Psychology)

นักพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จำเป็นต้องพยายามหาวิธีการเพื่อสร้างการรับรู้ที่ถูกต้องเหมาะสม เป็นภาพรวม ภาพใหญ่ ให้พนักงานเกิดความเข้าใจ และเมื่อพนักงานมีการรับรู้ที่ชัดเจนต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว จะนำไปสู่พฤติกรรมการแสดงออกที่เห็นด้วย สนับสนุน ไม่ต่อต้าน หรือปฏิเสธในการให้ความร่วมมือต่อกิจกรรมหรืองานโครงการด้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่ถูกกำหนดขึ้นมา^{๔๘} นอกจากนั้นแล้วยังมีทฤษฎีในการพัฒนาตนเองของจิตวิทยาของ Boydell ซึ่งน่าสนใจอีก เป็น ทฤษฎีที่พูดถึงความต้องการพัฒนาตนเอง ๔ ด้าน

^{๔๖} บุญทัน ดอกโธสง และธนาศ ค่อมพะยอม, กระบวนการและวิธีการพัฒนาจิตใจเพื่อพัฒนาสังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิรัชดา ๕๔๔ แลนเนอเน็กซ์, ๒๕๓๑), หน้า ๔๕.

^{๔๗} มหาบัณฑิตวิทยาลัย, ธรรมปญญกถา ปฐโม ภาค, กรุงเทพมหานคร: มหาบัณฑิตวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

^{๔๘} รองศาสตราจารย์จิตติมา อัครวิสิทพงศ์, เอกสารประกอบการสอนวิชาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา ประจำปีการศึกษา ๒๕๕๖, หน้า ๕๑-๖๑.

๖. แนวคิดทฤษฎีในการพัฒนาตนเองทางจิตวิทยาของ Boydell

มนุษย์ทุกคนมีความต้องการในการพัฒนาตนเอง ต้องการที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ หรือสร้างแรงจูงใจในการพัฒนาตนเองเพื่อความก้าวหน้า ในอาชีพการงาน เพื่อความมั่นคงของรายได้ ทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาตนเอง Boydell ซึ่งเป็นนักจิตวิทยา ได้กำหนดขอบเขตเนื้อหา สารสำคัญของทฤษฎีความต้องการพัฒนาตนเอง แบ่งเป็น ๔ ด้าน สามารถสรุปได้ ดังนี้^{๔๔}

๖.๑ ด้านสุขภาพ สิ่งสำคัญในการพัฒนาตนเอง บุคคลจะต้องมีสุขภาพจิตที่ดีและร่างกายจะต้องแข็งแรง แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับความคิด ไม่ต้อเริ่มต้นท้อแท้ แต่จะยึดมั่นในความคิดเห็นและความเชื่อที่มั่นคง และต่อเนื่อง ในเวลาเดียวกันก็สามารถมีชีวิตอยู่กับความคลุมเครือขัดแย้งได้ (๒) ระดับความรู้สึก รับรู้และยอมรับความรู้สึก มีความสมดุลทั้งภายในและภายนอกอย่างมั่นคง (๓) ระดับความมุ่งมั่นคุณค่าของโภชนาการในเรื่องอาหารการกิน สุขภาพที่แข็งแรงมีรูปแบบชีวิตที่ดี

๖.๒ ด้านทักษะ จะต้องมีการพัฒนาทักษะด้านสมองและการสร้างสรรค์ความคิดในหลายรูปแบบ รวมทั้งความทรงจำ ความมีเหตุผล ความคิดสร้างสรรค์การพัฒนาทักษะแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับความคิด ทักษะทางใจและการคิดคำนึงที่ดี เช่น ความรู้ในเรื่องงาน ความทรงจำที่มีเหตุผล การสร้างสรรค์มีความริเริ่ม (๒) ระดับความรู้สึก ทักษะด้านสังคม ด้านศิลปะและการแสดงออก ต้องนำความรู้สึกของตนเข้าร่วมในแต่ละสถานการณ์ และสามารถถ่ายทอดความรู้สึกได้ (๓) ระดับความมุ่งมั่นมีทักษะทางเทคนิค ทางกายภาพ สามารถกระทำได้อย่างศิลปะ มีใจเป็นผู้มีความชำนาญเท่านั้น

๖.๓ ด้านการกระทำให้สำเร็จ การกระทำหรือการปฏิบัติสิ่งต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วง โดยกล้ากระทำด้วยตนเองโดยไม่ต้องรอคำสั่ง หรือไม่รอคอยให้เกิดขึ้นเอง มี ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับความคิด มีความสามารถที่จะเลือกและเสียสละได้ (๒) ระดับความรู้สึก มีความสามารถในการจัดการเปลี่ยนสถานภาพจากความไม่สมหวังไม่เป็นสุขให้เป็นความเข้มแข็ง (๓) ระดับความมุ่งมั่น สามารถลงมือเริ่มการกระทำได้โดยไม่รอคอยให้เกิดขึ้นเอง

๖.๔ ด้านเอกภาพของตนเอง เป็นการยอมรับข้อดีและข้อเสียของตนเอง ด้วยความพึงพอใจในความสามารถ และยอมรับในข้อบกพร่องของตนเองและพยายามแก้ไขให้ดีที่สุด มี ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับความคิด มีความรู้ยอมรับ รู้จักและเข้าใจตนเอง (๒) ระดับความรู้สึก ยอมรับตัวเองแม้แต่ความอ่อนแอ และยินดีในความเข้มแข็งของตนเอง (๓) ระดับความมุ่งมั่น มีแรงผลักดันตนเอง มีเป้าหมายภายใน มีจุดประสงค์ในชีวิต

จากทฤษฎีการพัฒนาตนเองสรุปได้ว่า องค์ประกอบของการพัฒนาตนเองอยู่ที่การเตรียมความพร้อมของร่างกายและจิตใจ ที่พร้อมจะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงทั้งภายในตนเองและสิ่งแวดล้อมรอบตัว รวมทั้งสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

๗. แนวคิดทฤษฎีในการพัฒนาตนเองตามแนวทางพระพุทธศาสนา

การพัฒนาตามความหมายของพระพุทธศาสนา ที่ผู้เขียนขอนำเสนอ หลักภavana ๔ ประการที่นำมาพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ๔ ด้านด้วยกัน เพื่อให้มีความสอดคล้องกับหลักจิตวิทยาที่นำเสนอแล้วข้างต้น ภavana หมายถึง การทำให้เป็น ใหม่ขึ้น ให้เจริญมากยิ่งขึ้น การฝึกอบรม การพัฒนา ซึ่งมีการพัฒนา ๔ ประการ คือ

^{๔๔} Boydell, T. 1985. Management self-development: A guide for managers, organizations and institution. Switzerland: International Labour Organization, p 215-227.

๗.๑ กายภาวนา คือ การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้อุจจกติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มีให้เกิดโทษ ให้อกุศลธรรมจางงอ กอ กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ^{๔๖} การพัฒนาด้านกายนั้น จัดอนุโลมอยู่ในการพัฒนาระดับศีล ศีล หมายถึง ความประพฤติทางกายและวาจา การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม การรักษาปกติตามระเบียบวินัย ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาและอาชีพร่วม มักใช้คำเรียกอย่างง่ายว่า อธิศีลสิกขา^{๔๗} นอกจากนั้นศีลยังหมายถึง ระเบียบความประพฤติ หรือระเบียบความเป็นอยู่ทั้งส่วนตัว และที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดจนท่ามาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวางไว้เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติหน้าที่การงานต่าง ๆ ประจำวัน โดยเป็นไปเพื่อความหมายอันดีงาม นั่นคือ การทำให้คนในสังคม หรือ ชุมชนมีระเบียบวินัย ขณะเดียวกันศีลก็เป็นเครื่องป้องกันความชั่วไปในตัวอีกโสดหนึ่งด้วย แล้วศีลยังช่วยส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้อุจจกสร้างความสัมพันธ์ ด้วยกายวาจาที่ตั้งงาม กับสภาพแวดล้อม ในทางอุดมคติแล้วศีลนั้น ต้องการให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ปราศจากการเบียดเบียนทำร้ายกัน และกัน และช่วยเหลือกันตามฐานะทางสังคมจะอำนวยให้อีกด้วย^{๔๘}

ความหมายในการพัฒนากาย คือ พัฒนาอินทรีย์ ๖ การพัฒนากาย ในความหมายที่แท้จริง ก็คือ การพัฒนาอินทรีย์ ได้แก่ การใช้อินทรีย์ ๖ ภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมพันธ์ หรือเป็น

ทางเชื่อมต่อกับโลกภายนอก (คือ อินทรีย์ภายนอก ๖) ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ที่ใจรับรู้ เปิดช่องทางที่เข้าไปสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ และทางธรรมชาติทั้งหมด ในการฝึกพัฒนากาย หรือ ฝึกพัฒนาอินทรีย์นั้น การพัฒนากายจึงเป็นการพัฒนาอินทรีย์ คือ ฝึกให้มีอินทรีย์สังวร ได้แก่ ความสำรวมอินทรีย์ ๖ เพื่อเป็นเครื่องมือให้เกิดความแข็งแกร่งของศีล ความประพฤติ เพื่อสนับสนุนจิตให้มีพลังงานที่

มั่นคงและเป็นทางให้เจริญปัญญาอีกด้วย ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้คุ้มครองทวารแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกกถือ จักปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเกิดเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิขมาและโทมนัสครอบงำได้ จักรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์...ฟังเสียงทางหู... ฯลฯ รู้ธรรมทางใจ...”^{๔๙}

บุคคลผู้ได้รับการฝึกฝน อบรมตนดีแล้ว ได้ชื่อว่า เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในบรรดาหมู่มนุษย์ด้วยกัน ดังพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้ เป็นผู้ฝึกตนได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด^{๕๐} มนุษย์ที่ประเสริฐสุด ย่อมสามารถเป็นที่พึ่งของตนเองได้เป็นอย่างดี และเป็นสิ่งที่พึ่งที่ทำได้โดยยาก เพราะ

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖.

^{๔๗} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๓๓๓.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์, (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, (กรุงเทพฯ: มหาคณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๓๑.

^{๔๙} ม.ญ. (ไทย) ๑๒๕/๑๒๐๐/๑๕๕๕.

^{๕๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๑๕/๑๒๐๐/๑๓๗๓.

มีความสามารถในตัวอยู่แล้ว ดังพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งได้ เพราะบุคคลที่ฝึกคนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันดีโดยยาก^{๖๓}

๗.๒ สีสถาวรนา คือ การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ใน กฎ ระเบียบ วินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน^{๖๔}

ความหมายของศีล ในแง่ของการฝึกฝนตน คือ การฝึกฝนอบรมตนซึ่งเรียกว่า อธิศีล หรือ ข้อปฏิบัติ สำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง หรือ การฝึกฝนอบรมความประพฤติทางกาย วาจา คือ ระเบียบ วินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่น และในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยดี ให้เกื้อกูลไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย เป็นพื้นฐานแห่งการ ฝึกอบรมจิตใจในอธิจิตตสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล^{๖๕} และศีลยังหมายถึง ระเบียบความประพฤติ หรือระเบียบความ เป็นอยู่ทั้งส่วนตัว และที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดถึงการกำหนดหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวาง ไว้เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติหน้าที่การงานต่าง ๆ ประจําวัน โดย เป็นไปเพื่อความหมายอันดีงาม นั่นคือ การทำให้คนในสังคม หรือชุมชนมีระเบียบวินัย ขณะเดียวกันศีลก็เป็น เครื่องป้องกันความชั่วในตัวเองอีกสัดหนึ่งด้วย แล้วศีลยังช่วยส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จัก สร้างความสัมพันธ์ ด้วยกายวาจาที่ดีงาม กับสภาพแวดล้อม ในทางอุดมคติแล้วศีลนั้น ต้องการให้มนุษย์อยู่รวม กันอย่างสันติสุข ปราศจากการเบียดเบียนทำร้ายกันและกัน และช่วยเหลือกันตามฐานะทางสังคมจะอำนวยให้อีกด้วย^{๖๔}

การพัฒนาตนเองด้วยศีลภาวนาสามารถพัฒนาจนถึงขั้นวิมุตติคือความหลุดพ้นได้ หมายถึง ศีลที่ ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ตั้งงามโดยลำดับ ไปจนถึง จุดหมายสูงสุดของชีวิต ในกัมมัตถิยสูตร กล่าวถึงสาระสำคัญของศีลที่เป็นกุศลว่า สามารถเป็นเหตุให้ดับทุกข์ ดังพระดำรัสที่ตรัสกับอนานนท์ว่า ศีลที่เป็นกุศล ทำให้สามารถดับทุกข์ได้ ป็นเหตุให้เกิดอวิปปฏิสาร (ความไม่ เตือนร้อนใจ)

อวิปปฏิสาร เป็นเหตุให้เกิดปราโมทย์ ปราโมทย์ เป็นเหตุให้เกิดปีติ ปีติ เป็นเหตุให้เกิดปีสัทธิ ปีสัทธิ เป็นเหตุ ให้เกิดสุข สุขเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิ เป็นเหตุให้เกิดยถาคตญาณทัสสนะ ยถาคตญาณทัสสนะ เป็นเหตุให้เกิด นิพพิทาและวิราคะ นิพพิทาและวิราคะ เป็นเหตุให้เกิดวิมุตติญาณ ทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นเหตุบรรลุ อรหันตผล^{๖๔}

๗.๓ จิตถาวรนา คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วย คุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขมองใส เป็นต้น ^{๖๖} การพัฒนาจิต หมายถึง อธิจิตตสิกขาในไตรสิกขานั้นเอง ซึ่งหมายถึง การฝึกปรือใน ด้านคุณภาพและสมรรถภาพ ของจิต ได้แก่การรวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสดี และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึก

^{๖๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๕๓๓.

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพฯ:มจร : บริษัท เอส.อาร์. พริ้นติ้ง แอนด์ โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๐.

^{๖๕} เมืองเดียวกัน, หน้า ๗๐.

^{๖๖} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๓๑.

^{๖๗} อัง.พสก. (ไทย) ๒๕/๓๖/๓.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพฯ:มจร : โรงพิมพ์กมลจตุรกลางกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

ให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวน หรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และตรงตามความเป็นจริง^{๒๓๗} กล่าวโดยย่ออิติจิตตสิกขา ก็คือ หลักสมาธิ ความแน่วแน่แห่งจิตใจ โดยใช้หลักสมถะและวิปัสสนาเป็นสำคัญ ในการพัฒนาจิตเพื่อให้มีคุณภาพที่ดี จนสามารถละอวิชชาได้ตามลำดับ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

สมณะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้ว ย่อมละระคายได้ วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้ว ย่อมละอวิชชาได้^{๒๓๘}

การฝึกจิตที่เข้มได้ยาก ที่เบา มักตกไปในอารมณ์ที่น่าใคร่ เป็นความดี (เพราะว่า) จิตที่ฝึกที่ดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้^{๒๓๙} คุกริกษุทั้งหลาย เราจะไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ได้เจริญแล้ว ย่อมควรแก่การใช้งานเหมือนจิตนี้ จิตที่เจริญแล้วย่อมควรแก่การใช้งาน ...จิตที่ได้เจริญแล้ว ได้ฝึก ได้คุมครอง ได้รักษา ได้สำรวมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก ...จิตที่ได้เจริญปรากฏชัดแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก ...จิตที่ได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก...จิตที่ได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมนำสุขมาให้^{๒๔๐}

๗.๔ ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา^{๒๔๑} ส่วนความหมายปัญญาในแง่ของอภิปญญาสิกขา หมายถึง การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจสรรพสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง จนกระทั่งหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่การรวมเอางค์มรรค ข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ สองอย่างแรกเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ ความคิด ความเข้าใจที่ถูกบิดเบือนเคลือบคลุม ย่อมเสีย อำพราง หรือพร่ามัวเป็นต้น เพราะอิทธิพลของกิเลสมี อวิชชาและตัณหาเป็นผู้นำที่ครอบงำอยู่ การฝึกปัญญาเช่นนี้ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้น สงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสแนบเนียนยิ่งขึ้น เมื่อก้าวโดยย่ออิติปัญญาสิกขา ก็คือ ปัญญา ความรอบรู้ ความเข้าใจตามความจริงนั่นเอง^{๒๔๒}

มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐแต่ไม่ใช่เป็นคำกล่าวตามหลักพระพุทธศาสนา ถ้าจะให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาจะต้องพูดว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วหาประเสริฐไม่ การฝึกก็คือทำให้พัฒนาขึ้นด้วยสติปัญญาเป็นต้น มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกจึงจะประเสริฐ เพราะเหตุใดเพราะมนุษย์อาศัยสัญชาตญาณได้น้อย ไม่เหมือนสัตว์ประเภทอื่น ซึ่งเกิดมาแล้วก็อยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ แม้แต่คลอดออกมาวันนั้น อย่างลูกห่าน ก็เดินได้เลย วายน้ำได้ทันที หากินได้ทันที แต่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกฝนพัฒนา โดยเฉพาะ

^{๒๓๗} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*, อ่างแก้ว, หน้า ๗๓๕.

^{๒๓๘} อังทุก, (ไทย) ๒๐/๓๒๖/๗๖.

^{๒๓๙} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

^{๒๔๐} อังเมก, (ไทย) ๒๐/๒๒๓-๕๐/๕๗.

^{๒๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๖.

^{๒๔๒} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า ๗๓๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ*, (กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๑-๑๕.

สิ่งที่เรียกว่าปัญญามาใช้ดำเนินชีวิต แทนที่จะอยู่อย่างสัตว์อื่นที่เป็นตามสัญชาตญาณ แต่มนุษย์ส่วนใหญ่ไม่รู้ตัว ไม่รู้หลักการไม่รู้ธรรมชาติอันนี้ การเรียนรู้ การฝึก การหัดนั้นจำเป็นเพื่อให้ตัวดำเนินชีวิตอยู่ได้ก็เรียน ก็ฝึก ก็หัด ไปด้วยความจำเป็นจำใจ พอทำได้ก็หยุดฝึก จึงไม่พัฒนาเท่าที่ควร ถ้าเขาธรรมชาติแห่งชีวิตของตนเอง รู้หลักการของชีวิตมนุษย์อย่างนี้แล้ว ชีวิตที่ดีของมนุษย์ได้มาด้วยการเรียนรู้ ฝึกฝน พัฒนา ต้องมีศึกษา ถ้าเราฝึกฝน พัฒนาเรียนรู้เรื่องชีวิตของเราก็จะดีงาม จนมีชีวิตที่ประเสริฐ ^{๓๓} หลักการทางพระพุทธศาสนากล่าวถึง การพัฒนาปัญญาว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะทำให้เกิดความเชื่อมั่นในการทำความดี มีความรู้ ความนึกคิด มีความเห็นและความเข้าใจชีวิตและโลกอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพันจากความทุกข์ และสามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา ^{๓๔} ปัญญา ๒ ด้านที่สำคัญยิ่ง คือ ปัญญาที่เข้าถึงความจริงแห่งธรรมดาของธรรมชาติ และปัญญาที่สามารถใช้ความรู้ที่นั้นจัดตั้งวางระบบแบบแผนดำเนินการให้ชีวิตและสังคมมนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากความจริงนั้น ^{๓๕} หลักคุณธรรม หรือหลักการสร้างความเจริญอกงามแห่งปัญญา ๔ ประการ มีรายละเอียด ดังนี้ ^{๓๖}

๑. สักปปริสสังเสวะ เสวนาผู้รู้ คือ รู้จักเลือกหาแหล่งวิชา คบหาท่านผู้รู้ผู้ทรงธรรมทรงปัญญา เป็นกัลยาณมิตร

๒. สัทธัมมัสสวนะ ฟังคำสอน คือเอาใจใส่สดับตรับฟังคำบรรยาย คำแนะนำสั่งสอน แสวงหาความรู้ ทั้งจากตัวบุคคลโดยตรง และจากหนังสือหรือสื่อสิ่งพิมพ์ สื่อออนไลน์ ตั้งใจเล่าเรียนค้นคว้า หมั่นปรึกษาสอบถาม ให้เข้าถึงความรู้ที่แท้จริง

๓. โยนิโสมนสิการ คิดให้แยบคาย คือ รู้ เห็น ได้อ่าน ได้ฟังสิ่งใด ก็รู้จักคิดพิจารณาด้วยตนเอง โดยแยกแยะให้เห็นสภาวะ และสืบสาวให้เห็นเหตุผลว่านั่นคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ทำไมจึงเป็นอย่างนั้น จะเกิดผลอะไรต่อไป มีข้อดี ข้อเสีย คุณโทษอย่างไร เป็นต้น

๔. อัมมานุญมปฏิบัติ ปฏิบัติให้ถูกหลัก นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนรับฟังและตรិตรงเห็นชัดแล้ว ไปใช้หรือปฏิบัติหรือลงมือทำ ให้ถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย ให้หลักย่อย สอดคล้องกับหลักใหญ่ ข้อปฏิบัติธรรมอย่างรู้เป้าหมาย เช่น สิ้นโทษเพื่อเกื้อหนุนการงาน ไม่ใช่สิ้นโทษกลายเป็นเกียจคร้าน เป็นต้น

มนุษย์มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาตนเอง ทั้งภายนอก และภายใน หมายถึง ควรที่จะพัฒนาทั้งสภาพสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้ชีวิตสามารถดำเนินไปได้ด้วยดี เช่น การดำเนินอาชีพที่สุจริต เว้นอาชีพที่ทุจริต จัดเป็นการพัฒนาด้านกาย และศีลในเบื้องต้น ขณะเดียวกัน ก็ทำกิจการหน้าที่ด้วยความสำรวม กาย คือ สำรวมอินทรีย์ ๖ อันได้แก่ รมัตระวัง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้ตกเป็นเหยื่อของตัณหา ความอยาก จนทำให้ตนเองต้องประสบทุกข์ ความเดือดร้อน หลังจากนั้น ก็พัฒนาตนให้มีจิตใจที่เข้มแข็งด้วยการเจริญสมณะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อทำให้เกิดจิตใจที่มั่นคงและมีปัญญาที่รู้แจ้ง รู้อย่างถูกต้อง นอกจาก

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, (กรุงเทพมหานคร: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓๓-๑๕.

^{๓๔} พระมหาสุหิตย์ อมาภโร, เอกสารคำสอนวิชา พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๕.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๖๘.

^{๓๖} พี.ป. (ไทย) ๑๑๖/๑๓๑๖/๒๕๖๖, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๖), หน้า ๑๓๔.

นั้น พึ่งพัฒนาตนเองด้วยหลักของปัญญาตามนัยแห่งโยนิโสมนสิการ คือ อุบายคิดอย่างฉลาด มีขั้นตอน มีระเบียบ เป็นระบบแบบแผนที่ควรนำไปใช้ในชีวิตจริงของตนเอง เพื่อจะได้เกิดปัญญา รู้เท่าทันต่อปัญหาทุกอย่างที่เกิดขึ้น และสามารถดับปัญหานั้นได้ทันทั่วทั้งที่ และมีหลักการ มีวิธีการ ^{๓๓}

๘. สรุป

มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่จะต้องอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เป็นคณะ เมื่อต้องอยู่ร่วมกันแล้วมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาตนเอง ให้ความพร้อมทั้งภายนอก และภายใน ตามทฤษฎีจิตวิทยา ให้ความสำคัญในการพัฒนาตนเอง ทั้งทางด้านกาย และจิต ดังทฤษฎีเกสตัลท์ เน้นการเชื่อมโยงเป้าหมายของงาน ทฤษฎีจิตวิทยาด้านพฤติกรรม เน้นการเสริมแรงทางบวกหรือทางลบเพื่อกระตุ้นให้คนในองค์กร ทฤษฎีจิตวิทยาการรับรู้ เน้นสร้างการรับรู้ที่ถูกต้องเหมาะสม เป็นภาพรวมทฤษฎีในการพัฒนาด้านจิตวิทยาของ Boydell เน้นความต้องการพัฒนาดน ๔ ด้าน ด้านสุขภาพ บุคคลจะต้องมีสุขภาพจิตที่ดีและร่างกายจะต้องแข็งแรง ด้านทักษะจะต้องมีการพัฒนาทักษะด้านสมองและการสร้างสรรค์ความคิดในหลายรูปแบบ รวมทั้งความทรงจำ ความมีเหตุผล ด้านการกระทำให้สำเร็จ กล่าวกระทำด้วยตนเองโดยไม่ต้องรอคำสั่ง หรือไม่รอคอยให้เกิดขึ้นเอง ด้านเอกภาพของตนเอง เป็นการยอมรับข้อดีและข้อเสียของตนเอง ด้วยความพึงพอใจในความสามารถ

การพัฒนาด้านพุทฺธจิต มุ่งเน้นการฝึกฝนพัฒนาดนเอง ในการดำเนินชีวิต ด้วยหลักภาวนา ๔ ประการ อันประกอบด้วยสภาพสิ่งแวดล้อม สังคม ที่เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้ชีวิตสามารถดำรงอยู่และดำเนินไปได้ด้วยดี เช่น การดำเนินด้วยการประกอบอาชีพที่สุจริต เว้นอาชีพที่ทุจริต ถือว่าเป็นการพัฒนาด้านกาย และศีลในเบื้องต้น ในขณะที่เดียวกัน ก็ประกอบการทำงานในหน้าที่ด้วยความสำรวมกาย คือ การสำรวมอินทรีย์ ๖ ได้แก่ การทำงานทุกอย่างด้วยความสำรวมระมัดระวังทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา ความอยากจนทำให้ตนเองต้องประสบกับความทุกข์ ความเดือดร้อน ความลำบาก จากการกระทำของตนเอง หลังจากนั้น ก็พัฒนาดนให้มีจิตใจที่เข้มแข็งด้วยการเจริญจิตตภาวนา มีสมณะภาวนา และวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งด้านจิตไม่มีความมั่นคงและมีปัญญาวิ้งแจ้ง เห็นจริง ตามความเป็นจริง รู้อย่างถูกต้อง ต่อจากนั้น จึงพัฒนาดนเองด้วยหลักของปัญญาคือ ความรอบรู้ ครอบตามหลักแห่งปัญญาภาวนา หรือตามนัยแห่งโยนิโสมนสิการ คือ การคิดด้วยอุบายอย่างชาญฉลาด มีขั้นตอน กระบวนการ มีระเบียบ เป็นระบบแบบแผนที่ควรนำไปใช้ในชีวิตจริง เพื่อให้ได้เกิดปัญญา รู้เท่าทันต่อปัญหาทุกอย่างที่เกิดขึ้น และสามารถดับปัญหานั้นได้ทันทั่วทั้งที่

ดังนั้น หากมนุษย์ทุกคนได้อบรม ฝึกหัด พัฒนาดนเอง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ชีวิตทุกชีวิตก็จะประสบแต่ความสุข ความเจริญก้าวหน้า ในหน้าที่ การงาน ปราศจากปัญหาอุปสรรค เพราะรู้เท่าทันทุกสิ่งอย่างตามความเป็นจริง อันเป็นผลจากการฝึกฝนอบรมตนเองด้วยหลักภาวนา ๔ นั้นเอง

^{๓๓} พระมหาสมชาย สิริจนฺโท (ทกนคฺ) "พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ (สมณ สุนโธ) วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช) ๒๕๔๗, หน้า ๘๔.

บรรณานุกรม

- มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับสยามรัฐสุส เตปิฎก, ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. ธรรมนูญกฎกา ปฐโม ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- เชาว์ โรจนแสง, แนวคิดการวางแผนและระบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ:
ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- บุญทัน ดอกโธสง และธนศ ต่อเมฆเอน, กระบวนการและวิธีการพัฒนาจิตใจเพื่อพัฒนาสังคมไทย,
พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์รัชดา ๘๙ แมเนจเม้นท์, ๒๕๓๙.
- พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓
- ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐.
- การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, กรุงเทพมหานคร: อักษร สยามการพิมพ์,
๒๕๓๙.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษากับการวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม
จำกัด, ๒๕๔๙.
- พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ, เอกสารคำสอนวิชา พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- ไพศาล ไกรสิทธิ์, เอกสารการสอน รายวิชาการพัฒนาคน. ราชบุรี: สถาบันราชภัฏหมู่บ้านจอมบึง, ๒๕๔๑.
- รองศาสตราจารย์จิตติมา อัครธิตินงค์, เอกสารประกอบการสอนวิชาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์. มหาวิทยาลัย
ราชภัฏพระนครศรีอยุธยาประจำปีการศึกษา ๒๕๕๖.
- สงวน สิทธิเลิศอรุณ, พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาคน. กรุงเทพฯ: อักษรพิมพ์, ๒๕๔๓.
- พระมหาสมชาย สิริจนโท (ห่านนท์) พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ
(สมาน สุนโร). วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย พุทธศักราช), ๒๕๔๗.